

Příběh, prostor, konec – středoevropská literatura jako téma v české kulturní debatě osmdesátých let

PETER BUGGE

Po dlouhé přestávce zažil v osmdesátých letech pojem střední Evropa velkou renesancí v české neoficiální a exilové kulturní debatě. Diskuse se přitom točila (zvláště v první fázi debaty až do roku 1987) kolem kulturních, a především literárních aspektů střední Evropy, zatímco její historicko-sociologické dimenze zůstaly více v pozadí (Křen 1989: 13). Kunderovými slovy, střední Evropa není stát, „je to kultura nebo osud“, (Kundera 1986: 139), jakýsi „stav ducha“.

Přes vyzdvížení středoevropské literatury a kultury na úkor cizí a neautentické politiky se nám však zdá, že v prezentaci a interpretaci středoevropské literatury – její svébytnosti a důležitosti – je zdůrazňován především její mimoliterární význam, že tato literatura je čtena v první řadě jako filozofická nebo historiografická výpověď o stavu nejen regionu samotného, ale i Evropy a světa. Klíčovými texty jsou tu Bělohradského *Mitteuropa*: rakouská říše jako metafora,¹ velký esej od Josefa Kroutvora *Střední Evropa: Torzo omílané historií*, obojí z r. 1981, a ovšem i Kunderův *Únos Západu* z r. 1984. U všech tří se vede – prostřednictvím interpretace středoevropské literatury – spor o smysl evropských dějin a společným jmenovatelem všech tří autorů je strach, aby nebyl příběh středoevropské kultury, a tím i kultury české, odložen, aby nebyl pojímán jako příběh už jen v minulém času, tj. ze současného hlediska jako „nepříběh“. Motiv konce je téměř všudypřítomný a středoevropské kultuře je přisuzována zvláštní schopnost vytušit či předjímat hrozby i v celoevropském měřítku (Kundera 1986: 141, Bělohradský 1981: 38). Diskuse tak odhaluje nejen dějinnost literatury, ale i „příběhovost“ dějin (nebo dějepisectví): dějiny zde vystupují velmi patrně jako „metapříběh“ se všemi základními narativními atributy, protagonisty (zlými Rusy, statečnými Středoevropany – zvláště ovšem spisovateli, nic nechápajícími Západoevropany), napínavým syžetem, závěrečnou katarzí (ať šťastnou, tragickou, nebo ironickou) apod.

¹ Bělohradského esej existuje v dvou odlišných podobách. Vyšel v *Proměnách* pod názvem *Útek k uniformě a pád pořádku*. Švejk jako součást středoevropské literatury (Bělohradský 1981) a pak v redigované verzi pod výše uvedeným názvem (Bělohradský 1991) ve sborníku *Přirozený svět jako politický problém*.

Zdá se nám dále, že střední Evropa – jako idea či metafora v této debatě – je především obrazem českého problému, jakousi novou obměnou staré „české otázky“, promítané na větší plátno.² I geneticky navazuje střeoevropská debata osmdesátých let přímo na diskuse ze šedesátých let o českém postavení v Evropě,³ a např. Milan Kundera rozebíral všechna svá klíčová témata v českém kontextu dříve, než je začal prezentovat jako bytostně střeoevropská.

Pozadí střeoevropské renesance

Je-li však zorný úhel stále ještě český, hlásí se otázka, proč jsou české problémy najednou oděny střeoevropskými šaty a proč právě v osmdesátých letech? K tomu asi přispěly čtyři okolnosti:

1) V převažující dichotomii Západ–Východ figurovala ČSSR jako součást jednotného sovětského bloku. A byl-li Sovětský svaz identifikován jako *jediný* zdroj této mizérie, byl pojem střední Evropa účinným nástrojem jak k zdůrazňování odstupe od SSSR, tak ke kritice „zvyrodnění“ regionu nejen mocensko-politicky, ale i v očích Západu. Jestli ale střední Evropa účelně vylučuje Rusko, splývá na druhé straně velmi snadno s Německem (odlišovat zde umí naopak „slovanství“ a „Východ“). V osmdesátých letech však už nebyla německá

² V osmdesátých letech nacházíme ovšem často v přihlašování se ke střední Evropě vážně míněný pokus o to, vyhnout se úzkoprsmému nacionalismu, ale přesto nemůžeme nesouhlasit se závěrem Vladimíra Macury, že „stejně jako téma ‚evropanství‘ a ‚slovanství‘ je i ‚střeoevropanství‘ především atributem českého sebevymezení, a dokonce ‚sebeocnění‘ vůči národům jiným“ (Macura 1997: 20).

³ I přednáška Karla Kosíka z roku 1969 Co je střední Evropa? (nenašli jsme dosud jiné texty z tohoto období, které přímo v názvu tematizují tuto otázku), definuje střední Evropu jen a jen z českého hlediska – a českými příklady – v politické a duchovní opozici k Rusům a k Němcům. V Kosíkově podání vůbec nefigurují například Poláci a Maďari, srovnávány jsou jenom české a především vůdčí německé nebo rakouské osobnosti jako v následujícím seznamu lidí, kteří k rozhovoru o střední Evropě významně přispěli: „Grillparzer, Palacký, Hegel, Schelling, Schlegel, Havlíček, Mácha, ale také Hofmannsthal, Montesquieu, Hölderlin a samozřejmě další a další“ (Kosík 1995: 74). Střední Evropa možná vystupuje jako domov malých národů, ale mezi nimi stojí jenom Češi za zmínku, a Kosík je poměruje jen se zástupci velikých národů. Pro Kosíka je tak střední Evropa metaforou jen pro český génus a pro nebezpečí, které prý ohrožuje Evropu, jestliže základnímu významu tohoto génia nerozumí.

I jinak anticipuje Kosíkův esej pozdější diskusi. Najdeme tu představu, že rozklad střední Evropy je znamením pro celou Evropu, a pojem středu je používán v zcela mytické podobě, když píše, že „v zániku střední Evropy se ohlašuje ztráta středu. Katastrofa v jedné části Evropy se stává varovným znamením, že celý kontinent již ztratil střed a lidstvo se vychýlilo na periferii, do okrajovosti a odvozenosti“ (ibid.: 84). A i když se Kosík poměrně často zmiňuje o mužích a ženách ze světa literatury – zejména o Máchovi, Němcově, Havlíčkovi a Halasovi – soustřeďuje se na politické nebo mravní dimenze jejich života a děl. Tak je např. Mácha líčen především jako člověk, který objevil „zakladatelskou moc“ národa (ibid.: 75)!

hrozba dominantním tématem a to uvolnilo prostor pro české ztotožňování se se středoevropanstvím.

2) Špatné zkušenosti ze „soukromých vzpour“: ani Maďarům, ani Polákům, ani Čechům a Slovákům se individuální konfrontace se Sovětským svazem nepovedla a tyto nezdarů hodně přispěly k hledání širšího rámce. Toto hledání ovlivnila i upřímná vůle vyhnout se nacionalismu, „svěrací kazajce“ čistě národní perspektivy, patří i v současné rehabilitaci židovské (a do menší míry i německé) minulosti země.

3) Skrytým nebo výslovným adresátem těchto úvah je často západní Evropa: evokace velké středoevropské kultury a použití velikánů, jako jsou Freud, Broch, Musil, Werfel, Kafka, jako přirozené součásti „naší“ kultury je mimo do-
mov mnohem působivější než čistě národní žalozpěv. Skrz střední Evropu se chtěli Češi (stejně jako Maďari a další) vymknout opomíjení a odumírání na periferii nebo i mimo obzor západoevropského pohledu.

4) Na obecnější úrovni poskytla střední Evropa i vhodnou příležitost k evokaci mytických konotací středu, jak to činila již obrozenecká ideologie v ideji zlatého středu nebo „středovosti“ jako obecné a zároveň i české hodnoty (Macura 1995: 170–78).⁴ Celý tento obrozenecký inventář mytických ctností středu najdeme i ve středoevropské debatě osmdesátých let. Petr Pithart píše, že chápe „střední Evropu jako střízlivou, skeptickou, nicméně vytrvalou vůli po syntéze“ (Pithart 1990: 313), a Josef Kroutvor zahajuje svůj esej o střední Evropě ironickým konstatováním:

Ve Střední Evropě je všechno ploché, pěkně srovnané do roviny, podřízené všeobecnému průměru. Lidé se vyhýbají extrémům a nemají o ně zájem. Tradice *biedermeieru* úspěšně přežívá všechny režimy, módy a styly. Zlatá střední cesta je cestou Střední Evropy.

(Kroutvor 1990: 49)⁵

⁴ Střed tu ovšem fungoval nejen zeměpisně, ale i např. v chápání Slovanů jako „středně“ vysokých, ve zdůrazňování „zlaté střední cesty“ jako českého politického programu, v představách o ideálu literatury, která nejde do krajností, a ovšem i v ideji české úlohy zprostředkovatelství, jak ji historicky definuje František Palacký. Konečně byl střed vnímán jako syntéza, Macurovými slovy jako „soustředění kvalit jevů mimostředových“ (Macura 1995: 174). O používání a funkcích pojmu střední Evropy v českém historickém kontextu viz Bugge 1997 a 1999.

⁵ Na druhé straně je střední Evropa často líčena – a tento motiv spíše doplňuje než vylučuje předchozí – jako křehká loď na rozbouřeném moři „velkých“ dějin, plující nejistě od Západu k Východu a zpět. Tento obraz najdeme například v maďarské diskusi o historické specifitě středoevropského regionu, ale i u historika Jana Křena (např. v eseji *Historické proměny češství* z roku 1987; Křen 1992) funguje tato představa plavání jako leitmotiv, i když je většinou podána méně obrazným způsobem. Naznačuje to, že střední Evropa jako diskursivní konstrukt vystupuje v mnoha podobách; nejen že máme „klasický“ konflikt mezi německou *Mitteleuropou* a střední Evropou malých – dalo by se říci habsburských – národů mezi Německem a Ruskem, ale i např. maďarská

Hnací silou celé diskuse byl však strach, že je česká kultura (v úzkém i v nejširším slova smyslu) už vážně ohrožena stálým tlakem totalitního režimu. Jak tento totalitní tlak souvisí s příběhem, velmi přesvědčivě vysvětlil Václav Havel v svém eseji z roku 1987 *Příběh a totalita*. Havel začíná malou anekdotou, která se stane metaforou: politický vězeň, těžký astmatik, je odsouzen k dlouhému vězení a navíc všichni na cele kouří a on nemůže dýchat. Jistá Američanka chce pomoci, zatelefonuje redaktorovi amerického deníku a ten jí odpovídá: „Zavolej mi, až ten člověk umře.“ Havel tu našel vhodný obraz pro českou posttotalitní společnost: astma není *story*, kdežto smrt je odedávna základním prvkem každého skutečného příběhu. Totalitní režim však nechává společnost ve stavu věčné „astmatizace“, protože bytostně ničí příběhy, a tím i dějiny samy:

S destrukcí příběhu mizí nutně i pocit dějinnosti: první půli sedmdesátých let v Československu mám osobně v paměti jako dobu jakéhosi „zastavení dějin“: veřejné dění jako by ztratilo strukturu, spád, směr, rytmus a tajemství; nevím, co bylo dřív a co později, čím se jeden rok lišil od druhého, co se vlastně dělo, a zdá si mi, že je to celkem jedno: spolu s nepředvídatelností se vytrácí i sám pocit smyslu. [...]

Dějiny byly nahrazeny pseudodějiny, rytmizovanými kalendářem výročí, sjezdů, oslav a spartakiád.

(Havel 1989: 112–13)

Havel dále spojuje toto zestátnění času a dějin s marxistickou filozofií dějin, která redukuje veškerou rozmanitost na hrstku zákonitostí: „A jelikož tajemství příběhu je jen artikulované tajemství člověka, začaly dějiny ztrácet lidský obsah“ (ibid.: 114). Důležitý zde je především Havlův závěr, že „zápas příběhu a dějin s jejich znicotňováním je také příběh a také patří do dějin“ (ibid.: 118).⁶

střední Evropa se patrně liší od střední Evropy české nebo polské. Anglický historik Tony Judt postfehl, že maďarský přístup k otázce střední Evropy je především historicko-sociologický, kdežto Češi preferují kulturní přístup (Judt 1988: 223 a n.), a přes výjimky, jako je György Konrád na jedné straně a Jan Křen nebo Jaroslav Krejčí na straně druhé, se zdá, že jeho závěr celkem platí. Křen sám opětovně vyzdvihuje – a kritizuje – výlučné české zaměření na kulturu a literaturu (Křen 1989: 13, 97).

⁶ Havlova analýza je velmi přesvědčivá, ale v čích očích se má český život stát zase příběhem? Samozřejmě, že se mají Češi stát opět pány vlastních dějin, ale je tu i jiný adresát, naznačený už na začátku: západní redaktor jako ztělesnění Západu. Stát se příběhem o očích Západu, získat pozornost a pochopení, i to je cílem Havlova eseje, a, jak už naznačeno, i středoevropské diskuse.

Havel rozebírá vymírání příběhu v rámci politickém, jako účinek pozdního totalitního systému.⁷ Jiní však spojili tento jev s kulturním, nikoli s politickým kontextem, s ohroženým stavem střeoevropského regionu a jeho možným podléháním cizím kulturním vlivům. Pro Václava Bělohradského je střední Evropa bytostně svázána s „rozpadající se rakouskou říší“ a se „starým Rakouskem“. Skoro všichni u něho uvedení autoři a filozofové působili v prvních dvou nebo třech desetiletích 20. století (výjimkami jsou jenom Kundera a Konrád) a skoro všechna jména jsou česká nebo německá.⁸ Takže píše-li Bělohradský s nadšením o tom, jak „tělo, žena, dětství, slovanské jazyky mocnářství, jeho tajemná periférie, tak nádherně zachycená v románech Josefa Rotha, sama jeho mnohonárodnost vystupují ve střeoevropské literatuře jako místa ovládaná nebezpečnou, podvrtnou životní mnohoznačností [...]“ (Bělohradský 1981: 47), nutno říci, že tato podvrtná mnohoznačnost se u Bělohradského sama moc neprojevuje.

V první části svého eseje mluví Bělohradský obecně o střeoevropské civilizaci a o ideji střední Evropy. Setkáme se zde s představou, že střední Evropa

⁷ Havel je často líčen jako jeden z iniciátorů střeoevropské diskuse. Není to úplně přesné, už proto, že Havel sám před rokem 1989 výrazu střední Evropa používal jen málokdy a celkem nesystematicky. V esejí *Anatomie jedné zdrženlivosti* z roku 1985 se vyjadřuje o střední Evropě způsobem, který plně odpovídá základní normě. Píše: „Myslím, že k duchovnímu, kulturnímu a mentálnímu fenoménu, kterým je střední Evropa [...] neodmyslitelně patří i zvláštní střeoevropská skepse. Má málo společného například s anglickým skepticismem; je vůbec dost podivná [...] Někdy to působí téměř tak, jako by tu byl člověk vybaven nějakým vnitřním radarem schopným rozpoznat blíží se nebezpečí dávno před tím, než je ho možno vidět a jeho nebezpečnost dokázat“ (Havel 1989: 67). Tuto představu, že Střeoevropané se vyznačují prorockou schopností tušit blíží se hrozbu, najdeme i u Kundery a Bělohradského. Na druhé straně mluví Havel, i v tomtož textu (např. na str. 57 a 83), o „východoevropských disidentech“ a uvedený citát je, zdá se, jediným příkladem z jeho textů z osmdesátých let, kde používá pojmu střední Evropa v příznakové podobě. Jinak – a to asi proto, že přes veškerou nepolitičnost je Havlova agenda skoro vždy politická – převažuje velmi patrně dichotomie Západ–Východ s Čechami ve východním bloku.

⁸ Tato časová a národnostní jednostrannost (kterou jsme viděli i u Kosíka) je podle Křena typická pro celou střeoevropskou debatu osmdesátých let (Křen 1992: 96). Křen k otázce střeoevropské identity dodává, že „míní-li se však pojmem identita také povědomí, nelze o žádném prožitém a zvnitřněm společném regionálním povědomí hovořit“ (ibid.: 108). Jinde dokonce píše, že „střední Evropa byla dlouho společenstvím nenávisť“ (Křen 1989: 20).

Na Bělohradského článek (Bělohradský 1981a) reagoval kriticky i Slovák Jozef Špetko. Špetkovi se zdá, že Bělohradského střední Evropa – ačkoli střeoevropský prostor v jeho textu vůbec není vymezen – se v podstatě týká jenom staré Cislajtanie a že východní části střední Evropy, kde šel vývoj, i literární, často zcela jiným směrem, než je u Bělohradského líčeno, vůbec nejsou v jeho úvahách zastoupeny. I na Bělohradského pokus vytvořit analogii mezi filozofií a literaturou se dívá Špetko skepticky (Špetko 1982).

fungovala jako jakýsi seismograf zkázy. Tuto zkázu spojuje Bělohradský s identifikací rozumu s neosobností uniformy, státu, zákona, tj. s procesem, který autor považuje za příznačný pro celou evropskou metafyziku (pro její racionalismus), a tedy nejen – jako Havel – s totalitou:

Velikost pozdní středoevropské literatury, jejíž společný ráz shrneme slovem „Mitteleuropa“, je v tom, že pochopila tento proces zneosobnění jako metaforu o Evropě, o její vnitřní rozpornosti: tito myslitelé prožili v jakési předpremiéře budoucí tragedii západní Evropy.

(Bělohradský 1981: 42)

Druhá část eseje je konkrétněji věnována středoevropské literatuře, o které Bělohradský tvrdí, že krouží kolem tří klíčových témat: uniforma jako fikce přeseného světa, kritika objektivismu a za třetí: „vnitřní nedokončenost každého díla, nemožnost završit je v nějakém ‚finále‘“ (ibid.: 49).

Uniformu tu chápe Bělohradský nejen jako konkrétní šat, ale i např. jako slovní uniformu. Ony skutečné uniformy a jejich vliv na identitu jejich nositelů jsou zkoumány různými příklady od Brocha, Rotha a Haška, kdežto slovní uniformy rozebírá podle autora nejlépe Milan Kundera. K druhému tématu, kritice objektivismu, uvádí Bělohradský především filozofické příklady (Wittgenstein, Freud, Patočka). Z našeho hlediska je zajímavé, jak spojuje údajně ničivou neosobní vědeckost s dějepisectvím:

Duch metody, vědeckost jako síla, která do sebe vsává smysl života a proměňuje všechno v poušť, je hluboce středoevropské téma. Moderní dějepis je státem ovládaná disciplína, v níž vraždění je vykládáno jako nutnost. Marxismus je vědou především v tomto smyslu, tj. teorií historické nutnosti, která ospravedlňuje každé násilí.

(Bělohradský 1981: 55)

Příklady odporu však nehledá jako Havel v současném totalitním světě (např. ve vězení), ale u Brocha, Musila, Canettiho a především u Haška:

Protidějinný duch je všudypřítomný ve Švejkovi. Švejk je vůbec nositelem zkušenosti o pravdě vzdorující každému metodickému zařazení, každé dějinné interpretaci. Jeho příběhy jsou opakem dějinné nutnosti: Švejk je svědkem nedějinnosti života.

(Bělohradský 1981)

To vede Bělohradského k tvrzení, že základním rysem středoevropského myšlení je jeho „radikální rozchod s ideou ‚finále‘, dovršení, závěru, dokončené formy. Neukončenost všech důležitých děl středoevropské literatury a filosofie,“ pokračuje Bělohradský, „vyplyvá z jejich zvláštní struktury a ne z náhodné situace jejich autora“ (ibid.: 55–56).⁹ Takže pokud dějinnost a příběh u Havla bytostně souvisí, jsou u Bělohradského v bytostném rozporu, asi proto, že chápe dějiny jen jako filosofie dějin, jako „konstruování happy endu“ (ibid.: 58). Vypadnutí z dějin je pro Bělohradského osvobozením, nikoli hrozbou.¹⁰

Kroutvor: Středoevropské potíže s dějinami

Ve srovnání s přísným, ale i poněkud jednostranným výkladem Bělohradského, dělá esej Josefa Kroutvora otevřenější dojem. Jeho text má spíš rapsodický ráz; nedokončenost je v něm zabudovaná, ne deklarovaná, a literární příklady zde vystupují samostatněji, nejsou jen dokumentací filozofických tezí.

Kroutvor má také širší rejstřík spisovatelů, časově i národnostně: figurují tu „Němcová, Neruda, Stifter, Nestroy, Klíma, Deml, Meyrink, Kafka, Werfel, Musil, Kraus, Kisch, Hašek, Roth, Kästner, Schulz, Čapek, Poláček, Horvath, Kosztolányi, Hrabal, Kundera, Őrkeny [...]“ (Kroutvor 1990: 55) jako typičtí středoevropští autoři, a vystupují i další. I pro Kroutvora jsou však ústředními postavami spisovatelé ze začátku 20. století, především Hašek, Kafka, Brod, Musil, Schulz, a i tady je střední Evropa velmi úzce spojena s habsburskou monarchií. A stejně jako Bělohradský vymezuje i Kroutvor „rozpad a zánik jedné velké úřednické éry“ (ibid.: 61) jako základní téma středoevropské literatury, jejíž podstatu či příznačné rysy však nedefinuje jen tematicky. Vyzdvihuje i formální stránku literatury:

⁹ Příklady je tu ovšem mnoho, Musil, Hašek, Kafka atd. se k tomu přímo nabízejí. Méně jednoznačné je zařazení Milana Kundery, i když např. *Žert* a *Život je jinde* mají otevřený, nedefinitivní konec (viz Bělohradský 1981: 44).

¹⁰ Havlovi bližší pojetí se vynořuje u Bělohradského v jeho diskusi o masách. Píše zde: „Ve středoevropské perspektivě převládnutí metody a kých v sociální struktuře vede k rozsáhlé převaze mas ve společnosti. Neosobnost a metodičnost přetváří člověka v masu, protože jednotlivec je vždy zakořeněn v svém neopakovatelném příběhu, který může být druhými pochopen jen potud, pokud i oni sami mají své příběhy. Masy ničemu nerozumí, protože jsou ‚mimo dějiny‘, bez příběhů. Jen příběh může být sdílen“ (Bělohradský 1981: 43). Bělohradský bohužel nerozebírá vztah mezi dějinami v tomto smyslu a dějinami (dějepisectvím) v jejich nežádoucí podobě, jak u něho jinak vystupují.

O střetu osobní paměti a velkých dějin v memoárech středoevropských autorů píše velmi zaslíbený Jonathan Bolton (2000).

Co autory středoevropské literatury vlastně spojuje, těžko říct jednou větou. Ale všichni mají zvláštní smysl pro civilní absurditu stísněného prostoru Střední Evropy. Každodennost jim není cizí. Někteří moralizují, jiní se smějí, ale důvod je společný. Melancholická groteska je ideální forma středoevropské literatury. Všichni autoři zastávají humanismus malého člověka, směšnou pravdu, humanismus Střední Evropy.

(Kroutvor 1990: 55)

Melancholie, vědomí absurdní situace, pocit grotesknosti, anekdota, posedlost koncem (motiv, který najde u Kundery), to všechno považuje za typické pro středoevropskou literaturu, a tím i pro českou, poněvadž „česká situace je středoevropským osudem par excellence“ (ibid.: 63).¹¹

Kroutvor má zajímavý postřeh, že „ve Střední Evropě se nedaří epice, ale malým bulvárním formám: grotesce, frašce, parodii [...]“ (ibid: 78). Podobný problém nastolila Jaroslava Janáčková v knize *Česká literatura 2* (Janáčková 1997), kde obhájí českou prózu před obviněním, že není tak kvalitní a rozvinutá, především v prestižním žánru románu, jako je próza velkých evropských národů. Zdůrazňuje naopak jinakost české prózy, která podle ní spočívá v „nejednovodnosti“, v odlišném přístupu k vyprávění:

Světové uznání pro Haškův román *Osudy dobrého vojáka Švejka*, pro pábitelství B. Hrabala radí nahlížet nedějové komponování na způsob ‚obrazu‘, ‚kroniky‘, ‚koláže‘, v jakém si líbila česká próza v 19. století, nikoli jako neumělost nebo nedostatek kázně, ale spíš jako (potenciálně) osobitou kvalitu novodobého českého vyprávěčství. [...]

Nadnárodní úspěch *Babičky* – dávno před Haškem a Hrabalem – napověděl, že nejosobitější hodnoty české epické prózy nespočívají v dějích, ale v tom, jak si postavy povídají a jak si vede vypravěč.

(Janáčková 1997: 35, 90)

Setkáváme se tak zase s motivem (ač přímo nespojeným s dějinami a střední Evropou), že rozchod s velkými ději a lineárním příběhem je zvláštní kvalitou místní literatury.

¹¹ Jistý čechocentrismus se projevuje i u Kroutvora, např. když vymezuje středoevropskou kulturu jejími hlavními městy a nakonec vyzdvihuje Prahu „jako ideální centrum středoevropského prostoru“ (Kroutvor 1990: 54). Kroutvor však, nutno říci, spojuje střední Evropu i s jiným národem, se Židy (jak to činí i Kundera), a přes Jiřího Langra dochází k závěru, že střední Evropa je v podstatě jedno velké ghetto (ibid.: 97).

Druhým velkým Kroutvorovým tématem jsou dějiny. Podle Kroutvora jsou dějiny pro Středoevropana „především sumou trpkých zkušeností“, a ztotožňuje-li střední Evropu s *biedermeierem*, tak proto, že „*biedermeier* Střední Evropy je instinktivní obranou člověka, který se v koutě pokoje schovává před cizími dějinami“ (Kroutvor 1990: 62). Podle něho nemají středoevropské dějiny kontinuitu, nemají logiku nebo „velký“ smysl, jsou důvodem k pláči nebo k anekdotě. Totéž platí ovšem i pro české dějiny: „Také český charakter je výsledkem dějin, ale dějin, které se rozpadají. Lze dokonce říci, že českost je právě nedostatkem dějinnosti“ (ibid.: 64).

Po Havlově obhajobě dějinnosti a Bělohradského chvále středoevropského rozchodu s myšlenkou dějinné nutnosti se tedy setkáváme s třetí variantou tématu střední Evropy a dějin. Podle Kroutvora spočívá problém v tom, že „Střední Evropě chybí právo na vlastní dějiny“ (ibid.: 66). Kroutvorovi velmi leží na srdci doložit, že problém střední Evropy „nespočívá v nekulturnosti, barbarství, chatrné civilizaci“ (ibid.),¹² problém je v něčem jiném, v nešťastném postavení střední Evropy mezi Západem a Východem, tj. mezi dějinností ve velkém slova smyslu a bezdějinností:

Historická struktura Evropy se rozděluje na tři bloky, tři historická pásma: dějinnost Západu, absurdní dějiny Střední Evropy a bezdějinnost Východu. [...]

Od Západu k Východu dějiny jaksi ubývají, přecházejí do nehybné asiatské věčnosti.

(Kroutvor 1990: 73, 66)

Představa, že dějiny jsou jakýmsi monopolem mimořádně vyspělých národů či krajů, tak není Kroutvorem vyvracena, naopak je tu pokus řešit problém tím, že se hranice dějinnosti a nedějinnosti posune několik set kilometrů směrem na Východ od železné opony.¹³ Na jedné straně se tak dozvídáme, že střední Evropa má dějiny absurdní, nezápadní, na druhé straně spěchá Kroutvor, aby pevně zakotvil Čechy (už jde jen o ně) na Západě a zároveň vyloučil veškerou možnost soužití nebo souznění Západu a Východu:

¹² Nedozvíme se ovšem, kdo by tomu věřil. Vynořuje se tu asi ještě jednou obava, aby region takto v očích Západu nevypadal.

¹³ V roce 1985 vyjádřil Petr Pithart stejnou myšlenku zvlášť předsudečným způsobem: „Mluvíme o střední Evropě: Východní Evropa jsou pohyblivé písky, ujíždějící do nemírných prostor Asie [...] Východní Evropa je křehký okraj evropské pevniny, okraj, který se drolí, ulamuje a z Evropy ztrácí. Východní Evropu chápou jako dokonanou ‚duchovní balkanizaci‘ [...]“ (Pithart 1990: 313).

Bylo by ideální, kdyby si mohla Střední Evropa vypůjčit od Západu rozum a od Východu zase cit. Ale tak tomu není a nikdy ani nebylo. Kromě Cyrila a Metoděje nemáme s Východem nic společného. Kultura k nám vždy přicházela ze Západu a také k Západu se obracela. Rozhodně jsme mnohem více západní než východní.

(Kroutvor 1990: 75–76)

Představa mostu je tak odmítnuta, existuje jen střet nesmiřitelných civilizací a Češi nešťastně zajatí v kleci tohoto střetu.

Kundera: Rekviem za středoevropskou kulturu

Už je půda připravena pro Kunderovu velmi úspěšnou propagační činnost. Jde především o jeho slavný Únos Západu (anglicky *The Tragedy of Central Europe*), ale skoro všechny základní motivy tohoto eseje se vyskytovaly už dříve v jeho přemítání o českém údělu. Např. v přednášce *Sázka české literatury* z roku 1981 diskutuje Kundera, jak česká literatura přispívala k literatuře světové. Zdůrazňuje přitom – jako v roce 1967 – význam kultury a literatury pro existenci českého národa, existenci, kterou chápe schauerovsky jako otázku volby.

Jako malý národ se museli Češi spojovat se společenstvím světové kultury, aby v takovém nadnárodním prostoru našli záruku vlastní svobody, a Kundera uvádí několik příkladů takového souznění se světovou literaturou. Zastavuje se u Haška, u úvodní scény *Švejka*, kde Švejk diskutuje, „kterýho Ferdinanda“ asi zabili, a dodává:

Tady nemluví nevědomost ani hloupost, nýbrž odmítnutí přiznat dějinám hodnotu, uznat jejich vážnost [...] Groteskní však není v Haškově románu válka, nýbrž historie. Tedy koncept, který se snaží racionalizovat iracionální stupiditu, jakou válka je, a předstírá, že jí dává smysl. To evropské myšlení, jež formovali Hegel a Marx, chápe dějiny jako ztělesnění rozumu, jako vážnost samu. Všechno neseriózní a absurdní má místo pouze mimo historii, nebo na pozadí její vlastní serióznosti.

(Kundera 1981/1990: 99–100)

Stejně obnažení dějin na holou touhu po moci najde Kundera i u Kafky a cituje také z Čapkovy hry *RUR*. A nakonec poznamená, že to, co řekl o české

kultuře, platí i pro ostatní kulturu malých středoevropských zemí, které se na začátku 20. století staly „jedním z hlavních center kultury světové“ (ibid.: 100).

V Únosu Západu je tento význam střední Evropy ještě zveličen a motiv zápasu s dějinami zdůrazněn. Konflikt se už odehrává na dvou frontách: střední Evropa bojuje ovšem s Ruskem (Rusko vystupuje u Kundery jako jiná civilizace, evropskému duchu bytostně cizí), ale je-li Rusko jakousi temnou „před-Evropou“, „radikálním popřením moderního Západu“ (Kundera 1986: 143), nachází se naopak tento Západ už v „pokulturní“ éře, kdy kultura přestala být společnou hodnotou. Proto není Západ s to pochopit, že střední Evropa svou obhajobou vlastní kultury před totalitním ruským tlakem obhajuje i podstatu evropské kultury a evropského ducha. Kundera přitom definuje střední Evropu takto:

Střední Evropa toužila být zhuštěnou verzí Evropy se vši její kulturní rozmanitostí, jakousi malou arcievropskou Evropou, zmenšeným modelem Evropy, vytvářeným podle jediného pravidla: co největší rozmanitost na co nejmenším prostoru.

(Kundera 1986: 136)

Střední Evropu dále spojuje s malými národy, především Židy, a vidí její zlatý věk v období na počátku 20. století. Tyto malé národy v nejisté oblasti mezi Ruskem a Německem dobře vědí, že i jejich holá existence může být uvedena v pochybnost ničivým pochodem dějin, a Kundera v následujícím citátu zahrnuje v zhuštěné formě všechny prvky, přítomné i u Bělohorského a Kroutvora: nedůvěra k velkým dějinám, střední Evropa jako prorok budoucí zkázy celé Evropy, zvěstovatel „možného konce evropského lidství“:

Jako rodina malých národů má střední Evropa svou vlastní vizi světa, jejímž základem je hluboká nedůvěra k dějinám. Historie, bohyně Hegelova a Marxova, vtělení rozumu, který soudí a rozhoduje o našem osudu, je historií dobyvatelů. Národy střední Evropy nejsou dobyvatelé. Nelze je oddělit od evropských dějin, nemohou existovat mimo ně, ale jsou představiteli špatné stránky těchto dějin. Jsou oběti, outsideři. A tento zklamáný pohled na dějiny je zdrojem jejich kultury, jejich moudrosti, nevážného ducha, který se posmívá velikosti a slávě [...]

A tak se v této oblasti malých národů, které ještě nezahynuly, stala dříve než kde jinde patrnou zranitelnost Evropy, zranitelnost celé Evropy [...]

V tomto smyslu předjímá střední Evropa osud Evropy vůbec, a její kultura nesmírně nabývá na významu.

(Kundera 1986: 141)

Lze kritizovat toto Kunderovo rekviem za středoevropskou kulturu z mnoha důvodů, kvůli nenávisti k ruské kultuře, kvůli presumpci nevinny Středoevropanů samých, kvůli zapomnění na Hitlera atd.¹⁴ Nás ale zajímá jeho posedlost koncem, jeho představa, že středoevropská kultura je jedním velkým zápasem s dějinami a i výpovědí o tomto zápase.

Závěr

Literatura střední Evropy tak vystupovala u všech autorů ve velmi selektivní podobě, časově i personálně, a mimoliterární význam její evokace byl evidentní. Otázkou ovšem je, co se s tímto příběhem stane, když mizí jak totalitní tlak, tak i zajetí ve východním bloku. Zdá se, že právě vymaňování ze spárů „východní, cizí civilizace“ přineslo konec českého středoevropského příběhu. Máme-li věřit americkému filozofovi Francisu Fukuyamovi, byla v roce 1989 Kassandra (tato inkarnace středoevropského ducha) poražena Hegelem (tj. západní vírou v konečné vítězství demokracie, a tím i v smysl dějin). A tak byla střední Evropa – jako téma, jako příběh – posunuta do pozadí po roce 1989, její apelativní moc se v novém světějevila jako omezená, diskuse o budoucnosti Evropy a místo kultury v ní se vede jinak.

Střední Evropa byla písnička o tom, kdo nejsme a kdo chceme být, romantický sen o vlastní nevinnosti, ve kterém zlatá („předpotopní“) minulost – jako v každém romantickém příběhu – figuruje jako obraz vytoužené budoucnosti. Ale právě proto, že je střední Evropa nyní zbavena své politicko-ideové funkce, má možná šanci stát se zase příběhem o literatuře, příběhem otevřeným, novým fiktivním světem.

¹⁴ Viz např. M. Šimečka (1985) a Hauner (1985). Oba autoři se soustřeďují na zmíněné historické aspekty Kunderova argumentu a věnují se jen okrajově jeho pojetí středoevropské literatury.

Literatura

BĚLOHRADSKÝ, Václav

1981 „Útěk k uniformě a pád pořádku. Švejk jako součást středoevropské literatury“, *Proměny* 18, č. 2, str. 33–46

1991 [1981] „Mitteleuropa: rakouská říše jako metafora“, in V. B.: *Přirozený svět jako politický problém* (Praha: Čs. spisovatel), str. 39–60

BOLTON, Jonathan

2000 „Střet paměti a dějin“, *Host*, č. 3, str. 46–51

BUGGE, Peter

1997 „České obrazy Evropy za první republiky“, in E. Hahnová (ed.): *Evropa očima Čechů* (Praha: Nakladatelství Franze Kafky), str. 95–116

1999 „The Use of the Middle: Mitteleuropa vs. Střední Evropa“, *European Review of History* 6, č. 1, str. 15–35

FUKUYAMA, Francis

1992 *The End of History and the Last Man* (London: Hamish Hamilton)

HAUNER, Milan

1985 „Dopis redakci The New York Review of Books“, *Svědectví*, č. 74, str. 356–59

HAVEL, Václav

1989 [1985] „Anatomie jedné zdrženlivosti“, in V. H.: *Do různých stran. Eseje a články z let 1983–1989* (Scheinfeld–Schwarzenberg: Čs. středisko nezávislé literatury), str. 57–83

1989a [1987] „Příběh a totalita“, in V. H.: *Do různých stran. Eseje a články z let 1983–1989* (Scheinfeld–Schwarzenberg: Čs. středisko nezávislé literatury), str. 108–29

JANÁČKOVÁ, Jaroslava

1997 *Česká literatura 2. Od romantismu do symbolismu* (19. století) (Praha: Nakladatelství Lidové noviny)

JUDT, Tony

1988 „The Dilemmas of Dissidence: The Politics of Opposition in East–Central Europe“, *Eastern European Politics and Societies* 2, č. 2, str. 185–240

- KOSÍK, Karel
1995 [1969] „Co je střední Evropa?“ in K. K.: *Století Markéty Samsové* (Praha: Čs. spisovatel), str. 63–99
- KROUTVOR, Josef
1990 [1981] „Potíže střední Evropy“, in J. K.: *Potíže s dějinami* (Praha: Prostor), str. 47–103
- KŘEN, Jan
1989 „Střední Evropa nahlížená z Čech“, *Proměny* 26, č. 4, str. 11–21
1992 [1987] *Historické proměny češství* (Praha: Vydavatelství Karolinum)
1992a „Diskuse o střední Evropě – historicky nahlížená“, in J. K.: *Historické proměny češství* (Praha: Vydavatelství Karolinum), str. 93–112
- KUNDERA, Milan
1981/1990 „Sázka české literatury“, *Listy* 11, č. 1, přetištěno in *Listy* 20, 1990, č. 1, str. 99–101
1986 [1984] „Únos Západu“, *Proměny* 23, č. 1, str. 134–47
- MACURA, Vladimír
1995 [1983] *Znamení zrodu* (Jinočany: H & H)
1997 „Sémiotika Evropy“, in E. Hahnová (ed.): *Evropa očima Čechů* (Praha: Nakladatelství Franze Kafky), str. 9–24
- PITHART, Petr
1990 [1985] „Šetřme své dějiny“, *Svědectví* č. 89/90, str. 300–14
- ŠIMEČKA, Milan
1985 „Jiná civilizace?“, *Svědectví*, č. 74, str. 350–56
- ŠPETKO, Jozef
1982 „Stredoeuropská civilizácia (sformovaný útvar či jeho krištalizácia?)“, *Proměny* 19, č. 1, str. 13–16